

**МЕЖІ РЕЛІГІЙНОГО І ПРИРОДНОГО:
РІЗНОМАНІТНІСТЬ ТРАДИЦІЙ
ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ**

Рівне
2021

УДК 2:113

Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного аграрного університету,
протокол № 03-03/9ВР від 27.05.2021 р.

Рецензенти

А. Ю. Стрелкова, доктор філософських наук

Р. О. Додонов, доктор філософських наук, професор

О. О. Смержевська, кандидат історичних наук, доцент

Межі релігійного і природного: різноманітність традицій та інтерпретацій: зб. наук. ст. / За ред. В. В. Щепанського і М. М. Карпіцького. – Рівне : О. Зень, 2021. – 288 с.

ISBN 978-617-601-399-0

Збірник статей «Межі релігійного і природного: різноманітність традицій та інтерпретацій» – це спроба поглянути на те, як релігії у цілому світі формують уявлення та практики, пов'язані з довкіллям. На думку авторів, людина не здатна вирішити екологічні проблеми, не розуміючи складних взаємовідносин між людськими культурами, релігіями та довкіллям. Уже протягом тривалого часу дослідники з різних галузей гуманітарного знання вивчають роль релігії у формуванні людських стосунків з природою, тому збірник є логічним продовженням попередніх напрацювань у цій галузі. Статті піднімають питання релігійної етики, філософії та історії релігій, а також базові питання екології. Автори матеріалів є спеціалістами кожен у своїй галузі знань й продовжують розвивати запропоновані теми.

Збірник виданий за підтримки ГО «Центр дослідження релігії та кроскультурної взаємодії». Праця зацікавить не лише науковців, викладачів, аспірантів та студентів, а й широке коло читачів, що виявляють допитливість як до релігій світу, так і до екологічної тематики.

УДК 2:113

ISBN 978-617-601-399-0

© Автори збірника, 2021

ЗМІСТ

Вступ (*Віталій Щепанський, Юлія Філь*)..... 5

I. МЕТОДОЛОГІЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Ірина Фенно. Співвідношення екології та релігії як релігієзнавча проблема 10

Оке Хульткранц. Екологічний підхід до релігії
(*Переклад: Віталій Щепанський*) 24

Девід Абрам. Невидимі: до феноменології духів
(*Переклад: Ольга Свиріпа*) 48

II. РЕЛІГІЯ І ПРИРОДА В ТРАДИЦІЯХ АЗІЇ ТА ОКЕАНІЇ

Юлія Філь. Онтологія індуїстського ставлення до природи та екологічний стан сучасної Індії..... 63

Олександра Бібік. Гори в корейській культурі: сакралізація, персоніфікація, анімізм..... 89

Дмитро Марков. Культ дерев в Непалі: історико-антропологічна замітка..... 110

Віталій Щепанський. Сонце, пальма і кокоси на островах архіпелагу Бісмарка: історія та вчення релігійного «Ордену Сонця» Августа Енгельгардта 138

III. РЕЛІГІЯ І ПРИРОДА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Миколай Карпіцький, Галина Трананольська. Антиномії християнського ставлення до природи в релігійному досвіді..... 168

IV. ПРИРОДНЕ ТА РЕЛІГІЙНЕ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Валентин Долгочуб. Уявлення про природу і «природне» в середовищі українських неоязичників 212

<i>Павло Тутковський. Культ лісів колись і тепер</i>	234
<i>Юрій Завгородній. Сучасна взаємодія людини із заповідним простором острова Хортиця (на прикладі кількох об'єктів)</i>	246

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Віталій Щепанський. Дерева і культура слов'ян. Рецензія на: Агапкіна Т. (2019), Деревья в славянской народной традиции: Очерки, Москва</i>	269
<i>Юлія Філь. Хто такий(ка) дерево? Рецензія на: Haberman D. L. (2013), People Trees. Oxford University Press</i>	274
<i>Коротко про авторів</i>	284

ВСТУП

Збірник, який Ви тримаєте в руках, – це не просто колективна праця українських релігієзнавців, істориків філософії, філософів та сходознавців. Це збірник, покликаний ввести в науковий обіг України засадничі тексти з екологічної тематики в релігієзнавстві провідних науковців та філософів світу, а також реактуалізувати і озвучити те, що вже було зроблено українськими вченими у цьому напрямку. Це спроба розглянути, як релігії у цілому світі формують уявлення та практики, пов'язані з довкіллям, й навпаки, як довкілля впливає на наявне в тій чи іншій релігії сприйняття природи. Де закінчується одне, й де починається інше? Саме тому питання меж «природного» та «релігійного» для авторів проекту видалося нетривіальним. Воно показує взаємопроникність двох сфер, їхню взаємозалежність та доповнюваність. Людина не здатна вирішити екологічні проблеми, не розуміючи складних взаємовідносин між людськими культурами, релігіями та довкіллям. Ця колективна праця покликана розкрити широке коло етичних, історичних та філософських питань взаємозв'язку релігії та природи у різних культурах світу – від Європи через Азію аж до Океанії. Збірник є логічним продовженням студій, які розпочалися із середини ХХ ст., коли виник такий напрямок релігієзнавства, як екологія релігії. Статті збірника послідовно розкривають тему, починаючи з методології «еконапрямків» в релігієзнавстві, переходячи до «релігійного» і «природного» у східній та західній традиціях і закінчуючи матеріалом, пов'язаним із живими антропологічними спостереженнями на теренах України. До збірника також увійшли переклади статей двох іноземних авторів – класика напрямку екології релігії шведського дослідника Оке Хульткранца й американського еколога та філософа Девіда Абрама, відомого своїми оригінальними працями, у яких він застосовує феноменологічний підхід до екологічних тем. Павло Тутковський, українських геолог та географ, виступив дослідником-піонером у цій тематиці на наших теренах, тому його стаття, яка була опублікована ще на початку ХХ століття, є доречним доповненням до збірника й

таким чином стане більш доступною українському читачеві. Збірник також містить рецензії на знакові книги про релігійні уявлення, пов'язані з довкіллям, а також медитативне есе, яке спонукає замислитися над тим, чим є природа для кожного особисто, і наскільки сприйняття природи обумовлене релігією.

Перший, методологічний, блок розпочинається зі статті Ірини Фенно «Співвідношення екології та релігії як релігієзнавча проблема (історіографічні нариси)». Текст окреслює історичний контекст методологічної проблеми і демонструє наявні напрацювання у цьому напрямку. Авторка звертається до базової статті Оке Хюльткранца «Екологічний підхід до релігії», де він сформулював свою теорію про вплив природних та екологічних умов на становлення релігійного світогляду тих чи інших народів. Саме ця стаття в перекладі Віталія Щепанського логічно продовжує тему, так само, як есе американського філософа Девіда Абрама «Невидимі: до феноменології духів», що слідує за нею. У ньому автор виступив за переоцінку «анімізму», вбачаючи в ньому складний та унікальний життєздатний світогляд, який вкорінює людське пізнання в чутливому і розумному людському тілі, одночасно підтверджуючи постійний зв'язок нашого тілесного досвіду з надприродною чутливістю інших живих істот. Отже, ці два переклади закріплюють та впроваджують в український науковий дискурс методологію, запропоновану Оке Хюльткранцом щодо екології релігії та нового матеріалізму в повсякденному релігійному світогляді та його співвідношення з живою природою.

Другий блок збірника «Релігія і природа в традиціях Азії та Океанії» представлений кількома сходознавчими дослідженнями. Найперше йдеться про дослідження «екологічного мислення» в індуїзмі у статті Юлії Філь «Онтологія індуїстського ставлення до природи та екологічний стан сучасної Індії». Авторка розмірковує над тим, чому в країні, де панує природолюбна та голічна релігія – індуїзм – існують практики, які забруднюють довкілля, і чи варто пов'язувати уявлення про природу, які існують в релігіях, зі станом навколишнього середовища.

У статті Олександри Бібік «Гори в корейській культурі: сакралізація, персоніфікація, анімізм» через історичний нарратив корейських міфів продемонстровано формування розуміння важливої ролі гір для жителів корейського півострова. Також в розділі йдеться про те, яким чином міфологія формує взаємозв'язок духів гір з повсякденним життям звичайних людей, котрі їм поклоняються і приносять жертви.

Стаття Дмитра Маркова «Культ дерев у Непалі: історико-антропологічна замітка» на базі обширного фактологічного матеріалу показує важливість образу дерева у буддизмі та сикхізмі. Автор розповідає про культ священних дерев у Непалі як в історичному ключі, так і на основі власних антропологічних спосереджень. Особливості шанування дерев в непальському буддизмі магаїни/ваджраяни проаналізовано, враховуючи специфіку непальської буддійської традиції, яка, з одного боку, є питомо південноазійським явищем, а з іншого, – має низку унікальних рис, що відрізняють його від тибетського буддизму та буддизму середньовічної Індії. Особливу увагу приділено традиції шанування дерева *бодгі (pipal)* та *баньяну* в сучасному Непалі. Аналіз засновується на проведеній антропологічній розвідці в непальських містах Лалітпурі, Катманду і Кіртіпурі й на широкому колі джерел. Інше питання, підняте у розвідці, – історія формування сикхської святині в Баладжу, біля Катманду, до комплексу якої входить, окрім храму, також священне для сикхів дерево *pipal*, під яким медитував, згідно з місцевою традицією, перший гуру сикхів Гуру Нанак.

Стаття «Сонце, пальма і кокоси на островах архіпелагу Бісмарка: історія та вчення релігійного "Ордену Сонця" Августа Енгельгардта» розповідає про новий релігійний рух, який зародився на зламі XIX та XX ст. У ній розкривається історія та становлення вчення Августа Енгельгардта, який помістив у собі унікальний дуалізм для свого часу. Він ніс із собою Європу на острови Азії та Океанії, але водночас і втівав від світогляду своїх співвітчизників; мріяв розчинитися у природі, але прагнув збудувати цивілізацію вегетаріанців, що поклонялася б пальмі, кокосам і Сонцю. Для цього він вигадав унікальне релігійне

вчення. У статті проаналізовано ритуальну практику та основні ідеї «Ордену Сонця», заснованого Августом Енгельгардтом.

Третій блок «Релігія і природа в європейській традиції» представлена авторською розвідкою Миколая Карпіцького та Галини Транапольської «Антиномії християнського ставлення до природи в релігійному досвіді», де автори намагаються прослідкувати формування та становлення розуміння природного у християнському вченні Франциська Ассизького, Володимира Соловійова та Михайла Булгакова. Методологія антиномій Імануїла Канта виступає об'єднуючим інструментом, який дозволяє проаналізувати «філософію природи» представників християнської культури різних країн та часів.

Четвертий блок «Природне та релігійне на теренах України» представлений трьома статтями. Перша належить перу Валентина Долгочуба – «Уявлення про природу і «природне» в середовищі українських неоязичників». У ній автор провів ретельне дослідження уявлень про природу як самостійного феномена в релігійній системі координат сучасних українських неоязичників. Стаття підкріплена якісним соціологічним фактажем, який був самостійно зібраний дослідником.

Друга стаття є архівним матеріалом відомого українського геолога, географа і педагога Павла Тутковського, одного з основоположників геології й географії України, а саме його публікацією «Культ лісів колись і тепер», де автор здійснив одну з перших в Україні спроб проаналізувати роль священних гаїв та дерев у житті язичницьких слов'янських племен, а також те, як ці уявлення відгукувалися його сучасникам на наших територіях. Таким чином дослідження представлене Валентином Долгочубом постає як повноправне наступництво наукових розвідок теми, що була запропонована Павлом Тутковським ще на початку ХХ ст.

Третя стаття «Сучасна взаємодія людини із заповідним простором острова Хортиця (на прикладі кількох об'єктів)» Юрія Завгороднього описує польову роботу автора на о. Хортиця. Зокрема цей матеріал є логічним продовженням попередніх досліджень, які розкривають нові квазірелігійні явища,

зафіксовані дослідником під час своїх експедицій. У цій статті автор намагається порозмірковувати над формуванням релігійного простору та виникненням нових сакральних об'єктів.

П'ятий, останній блок представлений рецензіями на дві книги: Агапкіна Т. (2019), *Деревья в славянской народной традиции: Очерки*, Москва. (Віталій Щепанський) та Haberman D. L. (2013), *People Trees*. Oxford University Press. (Юлія Філь). Ці праці є знаковими як у методологічному, так і в змістовому сенсі для сучасних досліджень екології релігії на індійському та слов'янському матеріалі.

Збірник виданий за підтримки ГО «Центр дослідження релігії та кроскультурної взаємодії». Окрема подяка Томашу Яскольські з Віртуального музею антропоцену (*Wirtualne Muzeum Antropocenu, Warszawa*) за сприяння та натхнення у формуванні збірника.

***Віталій Щепанський,
Юлія Філь***

РЕЦЕНЗІЇ

Щепанський Віталій

ДЕРЕВА І КУЛЬТУРА СЛОВ'ЯН

Рецензія на: Агапкіна Т. (2019), *Дерева в славянської народної традиції: Очерки*, Москва.

Не так давно вийшла монографія: «Дерева в славянської народної традиції: Очерки» (2019), автором якої є відома російська дослідниця слов'янських старожитностей – Тетяна Агапкіна. Як зазначено у передмові, ця книга – комплексне міждисциплінарне дослідження слов'янського фольклору, міфологічних уявлень, обрядів, правил поведінки та приписів, що пов'язані з деревами та чагарниками. Сама книга досить велика за обсягом (656 с.) і містить багато фактичного матеріалу, що був зафіксований різними етнографами ХІХ-ХХ ст. Звісно, авторка також звертається і до більш давніх джерел (стародруки або рукописні пам'ятки). У монографії зазначено, що основний масив використаної інформації був взятий зі східнослов'янських матеріалів, а найбільше з Поліського архіву Інституту слов'янознавства РАН, зібраного у 1980-1990-х роках. Окрім цього, варто віддати належне дослідниці, оскільки етнографічний матеріал західних і південних слов'ян представлений також досить обширно. У контексті «географії» недоліком книги можна вважати відсутність інформації, пов'язаної зі словенцями, лужичанами та кошубами. Та, в цілому, це не значно впливає на обширність поданого етнографічного матеріалу. Сама дослідниця зазначає, що основний масив джерел у книзі інформує більше про традиції східних слов'ян.

Книга поділена на дві частини. Перша частина називається «Портрети дерев», а друга – «Дерево в традиційній культурі». Якщо перша частина має радше описовий характер і наповнена фактичним матеріалом, то друга частина містить

більше теоретичних міркувань, а також спроби аналізу місця і ролі дерев та чагарників у традиційній культурі слов'ян.

У першій частині дослідження подано обширний етнографічний матеріал, пов'язаний з такими деревами: дуб, хвойні дерева, липа, ліщина, горобина, клен, тис, ясен, верба, бузина, осика, тополя, вільха, колючі дерева та чагарники, дерен, плодове дерево, яблуня. Усі ці природні об'єкти отримали опис свого власного «портрету». Тут варто наголосити, що не всі дерева нерівномірно поширені в географічному ареалі проживання слов'ян. Тому деякі з них у певній місцевості мають значно ширше міфологічне та культурне підґрунтя. Наприклад, культове значення дерену більш поширене серед південних слов'ян, а вільхи – в карпатському регіоні. Винятком можуть бути хвойні дерева і дуб. На думку Тетяни Агапкіної, саме ці два класи дерев є центральними у міфологічному світогляді всіх слов'ян. Тому інколи особливі дерева з цих видів називають «цар-деревом».

Загальний принцип подачі «портрету» дерева виглядає так. Спершу дослідниця наводить основні культові особливості дерева. Наступний сегмент стосується його магічних, лікувальних функцій, далі розповідається про зв'язок зі священною історією або про його демонологічну складову. Більшість дерев тісно пов'язані з історією про втечу святого сімейства до Єгипту. Тут доречно буде додати, що на багатьох іконах, які подаються з цим сюжетом, також зображуються дерева або чагарники. Фактично саме ця історія розділила табір дерев на добрі та погані. Добрими стали ті дерева, що допомагали Богородиці переховуватися або відпочити, а погані – з тих чи інших причин – не змогли допомогти. Також цікаво прослідковується історія, яка пояснює деякі властивості кори вільхи, а саме її зв'язок із народною демонологією.

Загалом перша частина книги фокусується на дослідженні специфічних ботанічних особливостей конкретних дерев і символічних значень в тих чи інших обрядах, які проявляються у народних віруваннях. Тут можна зазначити, що дослідниці вдалося втілити свій основний задум: прослідкувати вплив культурної проєкції реальних ботанічних властивостей

дерев на спільний корпус дендросимволіки як спільного родового поняття. Хоча, на нашу думку, акцент дослідження змістився від розподілу «національних», регіональних і локальних традицій до своєрідної універсалізації цілісного образу дерева як певного символу.

Друга частина містить деякі теоретичні аспекти. До прикладу, дослідниця звертається до спадщини Мірча Еліаде та Володимира Топорова як основних ідейних теоретиків символіки дерев, але не виходить за межі, які були ними запропоновані. Однак такий підхід не розкриває весь можливий потенціал розуміння символіки дерева в архаїчних віруваннях людини. Все ж, посилаючись на обширний масив етнографічного матеріалу, Тетяна Агапкіна здійснила огляд взаємозв'язку дерев із різними сферами народної культури і деяких аспектів традиційної картини світу.

Цей розділ починається з огляду образу світового дерева. Дослідниця дійшла висновку, що таким деревом у культурі слов'ян виступає дуб або хвойне дерево, що часто відображається у колядках. Саме тому вони можуть виступати як «цар-дерево». У книзі є один цікавий момент. Дослідниця згадує стару сосну «цар-дерево» у с. Вежиця, Рокитнівського району Рівненської області (Україна) у минулому часі, подаючи інформацію, що це дерево вже не існує. Та з нашого особистого польового досвіду нам відомо, що це не так. «Цар-дерево» у с. Вежиця росте на своєму місці. Таких некоректних моментів у книзі є чимало. Також варто зауважити, що у цьому контексті дослідниця згадує досить багато фактів обрядової практики, що пов'язані з дубом у південних слов'ян. Зокрема дерева, які відомі як «запис». Біля них дуже часто здійснювали і продовжують здійснювати літургії священники, а також причащають саме дерево. Тим самим у книзі надається особливий статус цим деревам, що дозволяє автору приписувати їх до розряду «цар-дерево» Однак у дослідженні також подається інформація, що у македонців таким деревом виступає груша, яка, на думку дослідниці, не входить у розряд «цар-дерево». Такі твердження створюють типологічну плутанину.

Уже в другому розділі Тетяна Агапкіна розбиває функції дерев у сфері культових практик на групи і досліджує, як вони взаємодіють із деякими фольклорними та легендарними сюжетами. Вона робить акцент на зв'язку образів дерев у біблійній та апокрифічній літературі, а також на народній демонології, пояснюючи, яким чином цей зв'язок стає можливим, та описуючи міграцію сюжетів у культурних регіонах слов'ян. Одним із додаткових плюсів цього дослідження є те, що у ньому подається хороший аналіз впливу на локальну традицію ареалів, сусідніх до слов'янських, та їхніх вірувань. Таким на західних слов'ян був вплив німецьких уявлень про дерева, а також фіно-угорських народів, що проживали на півночі Росії. Хоча у цьому контексті, на нашу думку, фактично відсутній аналіз впливу тюрко-ісламської культури, особливо на вірування південних слов'ян, а також проігнорований подібний вплив на росіян та українців.

Окремо можна розглядати розділи, присвячені взаємозв'язку дерева та людини. Власне у них дослідниця розтлумачує причини багатьох обрядів, які встановлюють певну комунікацію між людиною і деревом. Тут прослідковується уявлення того, що дерева можуть мати душі, бути двійниками людини або ставати прихистком різних природніх духів і душ загиблих людей. Духи живуть у деревах, і дерева можуть бути живими – тому їх можна розглядати не лише як об'єкт, а і як суб'єкт у діалозі з людиною, а інколи – поміж собою. Здебільшого дерева, до яких звертається людина, є плодовими. На жаль, ця тема у книзі не отримала належної уваги. Лише декілька легенд та цитат підкреслюють подібні вірування у слов'ян, і ті здебільшого пов'язані з врожайністю плодівих дерев. Дослідниця радше робить акцент на тому, що дерево – це своєрідний медіатор між світом людини і світом духів, тим самим позбавляючи його самостійності та включеності в процес творення обрядів, міфів у традиційному середовищі слов'ян.

Одним із найцікавіших моментів у книзі виступає зв'язок дерева зі смертю людини. Сюди також можна віднести уявлення слов'ян про застосування живого дерева (не окремих його частин: кору, листя, коріння тощо) у традиційній медицині,

де воно має досить обмежений функціональний арсенал для порятунку людини. Також дослідниця наводить ряд цікавих етнографічних матеріалів, де описує вірування слов'ян про перехід людської душі в дерево, можливість дерева стримувати «ходячих мерців» тощо. Вона виділяє три сюжетні сценарії можливої комунікації дерева та людини, і всі вони пов'язані з трансформацією людини в дерево (втрата людської подоби) або із смертю. Однак подібні історії виступають радше як маргінальне явище у культурі слов'ян. Так само як і уявлення про світове дерево, на якому тримається Всесвіт. Можливо саме тому ця тема майже не піддається критичному аналізу в самій книзі.

Загалом можна цілком погодитися із висновком, який подається у дослідженні. Древа займають важливий культурний простір у традиційних віруваннях слов'ян. У фольклорних і міфологічних текстах, так само і в усній традиції, дерева виступають як образ «світового дерева» або місцем проживання різних духів та демонічних істот. Вони можуть бути медіаторами і, рідше, виступати суб'єктами у діалозі з людиною. Розглянутий у книзі корпус сюжетів, мотивів, образів, метафор та ритуальних функцій демонструє, що у слов'ян дійсно присутній своєрідний та унікальний універсум розуміння природи. На жаль, методологія, запропонована дослідницею, залишається у парадигмі протиставлення природи і культури, що обрізає можливість аналізу цілісного розуміння природи у житті слов'ян. Натомість «живі факти», надмір фактологічного матеріалу і обмаль аналізу роблять книгу хорошою фактологічною базою для можливих філософських рефлексій у межах онтологічного повороту культурної антропології.